

ÜMUMİ REAL MƏKAN BİLDİRƏN SÖZLƏRİN LİNGVOKULTUROLOGİYASI (“KƏND” VƏ “ŞƏHƏR” KONSEPTLƏRİ)

Giriş. Ümumi real məkan (ÜRM) bildirən sözlərin hər hansı dildə müəyyən hissəsi “kənd” və “şəhər” konseptləri ətrafında cəmlənir. Müasir Azərbaycan dilində geniş yayılmış fars mənşəli kənd sözünün yerində vaxtilə türk mənşəli köy sözü, ərəbcə şəhər yerində isə qala işlənmişdir ki, bir sıra türk dillərində sonuncular bu gün də intensiv istifadə olunmaqdadır. Məlumdur ki, şəhər həyat tərzinə, ümumən mədəniyyətinə keçid (bunu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “mədəniyyət” sözü ərəbcə məhz “şəhər həyat tərzinə məxsusluq” deməkdir) sinifli cəmiyyətin, ardınca isə dövlətin yaranması ilə bağlıdır. İlk şəhərlər Şumerdə, Misirdə, Hindistanda, Yunanıstanda meydana çıxmış, elə ilk dövrlərdən də şəhərin kənddən sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və s. baxımdan müqayisəyəgəlməz üstünlüyü özünü göstərərək, get-gedə daha da dərinləşmişdir. Odur ki, dünyanın ən müxtəlif mədəniyyətlərində olduğu kimi dillərində də kəndlə şəhər bir- birinə qarşı dayanan sosial məkanlardır.

Görkəmli qazax şair-mütəfəkkiri Oljas Süleymenov türklərin tarixi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan “köçəri, yaxud oturaq (şəhərli)?” mübahisəsi ilə əlaqədar “akademikləşdirilmiş” cavaba qarşı yazdığı bir şeirində deyir:

Beşrəng gil yığını,
soysan kolları,
sapsarı barxanlar
həsəd sayağı
axıb şütiyürlər Sırdərya sarı,
Şardar şəhərini basıb əziblər,
əski xan yurdları bölüşdürülüb,
bu qəmli yerlərdə sənin payına
Sırdərya tərəfə boylanmaq düşüb (5, s. 12).

Yeni dövrə gəldikcə ya tarixən şəhərləri olmayan, ya da tarixən şəhər mədəniyyətləri danılmış xalqların narahatlığı tamamilə təbiidir. Çünki müasir mədəni xalqların hamısı şəhər mədəniyyətinə sahib olmaq istəyir. Türk xalqlarının qədim şəhər mədəniyyətlərinin olmasına (və bunun zaman- zaman danılmasına) əmin olan şair qədim bir türk şəhərini yalnız təbii yox, həm də mənəvi dağıntılar altında “kəşf edir”:

Şardarın gilində okeanlar var,
laylar altındakı tarix boş durur.
Ötən olayların dərki dərinə...
Ən susuz yerlərdən qalxır bir dəniz,
qumların içində batan vətəni
yeni yurd naminə unutmuşuq biz.
Bir gün qayıdırıq, yaddaş oyansa,
türklüyə - çinarla, daha nə ilə...
Mirzəçöl dənizinin ağ yelkənləri
Küləktək gəzəcək belədən- belə... (5, s. 12-13).

Bu “kəşf”in məqsədi sadəcə tarixi həqiqəti təsdiq etmək deyil, məqsəd daha çox ondan ibarətdir ki, türkləri yalnız köçəri (“kəndçi”!) bir etnos kimi təsəvvür (və təsvir) etmək ənənəsindən əl çəkilsin.

Lingvokulturologiyada, heç şübhəsiz, mənbə və ya qaynaqlarını daha əvvəlki dövrlərin (məsələn, XIX əsrin 20- ci, 30- cu illərində V.fon Humboldtun) müvafiq ideyalarından alan müxtəlif metodoloji təmayüllər mövcuddur ki, onların əsas hissəsi dillə mədəniyyət arasındakı münasibətlərə baxışın xarakterindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə, həmin münasibətlərdə bəzən dilə, bəzən də mədəniyyətə üstünlük verilməsi müşahidə olunmaqdadır. Son zamanlar o yanaşma daha uğurlu hesab edilir ki, “burada dil və mədəniyyət bir- birindən asılıdır, eyni zamanda bir- biri ilə həmişə təmasdadır, bununla belə, onlar müstəqil işarə sistemləri olaraq qalır. Bir tərəfdən, dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi, onun qavranılması vasitəsidir və milli dünyagörüşün səciyyəvi xüsusiyyətlərini ifadə edir. digər tərəfdən mədəniyyət dilin nadirliyini qoruyur, onu dünyanın bir çox başqa dillərindən fərqləndirir” (1, s. 219).

Bu isə dili həm mədəniyyətin məhsulu, həm də mədəniyyətyaradıcı bir amil kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bir sıra dillərdə kənd – elat, bir sıra dillərdə isə şəhər mədəniyyətini əks etdirən sözlər, ifadələr üstünlük təşkil etsə də, elə bir inkişaf etmiş dil təsəvvür etmək mümkün deyil ki, orada həm kənd – elat, həm də şəhər mədəniyyəti elementləri mövcud olmasın. Məsələn, Azərbaycan dilində hər iki mədəniyyətin qarşılaşdırılmasını əks etdirən ifadələr var ki, onlardan biri belədir: kənddən gəlib şəhəri bəyənmiş. Hətta kənddən olan adam iki düzəltmə sözlə bildirilir: kəndli və kəndçi (bir qədər də yumorla: kəndistan). Kəndli yalnız “kənddən olan” mənasını yox, həm də sosial- siyasi anlam ifadə edir: fəhlə- kəndli hökuməti.

“Şəhər” və “kənd” anlayışları hər bir inkişaf etmiş dildə çox zəngin konsept strukturuna, eləcə də konseptosferə malikdir.

¹³² Bakı Dövlət Universiteti, doktorant. aysel.nemetli1995@gmail.com

Linqvokulturologiyada belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, “məntiqi semiotikaya aid olan dar mənada konsept anlayışın məzmunudur, yəni anlayışda əks olunan obyektlərin xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Geniş mənada konsept dilin simvolik və semantik funksiyasında bütün mümkün mənaları ehtiva edir” (2, s. 177). Y.S.Stepanov göstərir ki, “konsept mürəkkəb quruluşa malikdir; bir tərəfdən, konseptin strukturuna aid olan hər şey ona məxsusdur; digər tərəfdən, konseptin strukturu onu mədəniyyət faktına çevirən hər şeyi – ilkin formanı (etimologiyası) ehtiva edir; o, tarixin müasir assosiasiyalar, qiymətləndirmə və s.-nin məzmununun əsas xüsusiyyətlərinin sıxılmış olanıdır” (3, s. 40).

“Şəhər” konseptini aşağıdakı xüsusiyyətlər müəyyən edir: siyasi mərkəz, iqtisadi mərkəz, mədəni mərkəz, texnoloji inkişaf və onun yaratdığı problemlər, insanın (şəxsiyyətin) ictimai münasibətlər içində itməsi. nitqin ədəbiləşməsi, hərəkətlərin standartlılığı, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi və s.

“Kənd” konseptinə isə aşağıdakılar daxildir: müasir texnologiyalardan uzaqlıq, özünəməxsus sakit həyat, insanın (şəxsiyyətin) qabarıq görünməsi, etnoqrafik adət-ənənələrə hörmət, nitqdə əyalət (dialekt-şivə) xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması, təbiətə yaxınlıq və s.

Şəhərlə kəndin qarşılaşdırılmasında çox prinsiplər iştirak edir ki, onlardan biri də dil-danışq tərzidir. Belə ki, şəhər mühiti üçün səciyyəvi olan müəyyən ədəbi normativlik, adətən, kənddə müşahidə olunmur. Ancaq bu, o demək deyil ki, dialekt- şivə nitqi hər hansı normadan uzaqdır, söhbət ondan gedir ki, kənd əhalisinin danışığı, bir qayda olaraq, ölkənin mərkəzi şəhərlərindəki ədəbi dildən fərqlənir və bu fərqlilik ayrı-ayrı kəndlər arasında da özünü göstərir. Eyni zamanda kənd mühiti elədir ki, hər bir şəxsin danışığındakı fərdi xüsusiyyətlər çox zaman aydın cizgilərlə seçilməklə necə varsa o cür qəbul edilir. Halbuki şəhərdə belə “fərdi üslub” texnikasını qoruyub saxlamaq mümkün deyil.

Danimarka strukturalizminin (glossematikanın) banilərindən olan H.İ.Uldall həmin dilçilik məktəbinin ümumi mövqeyini ifadə edərək mətni biri digəri ilə bağlı olan dörd hissəyə böldü: 1) məzmun substansiyası, 2) məzmun forması, 3) ifadə substansiyası, 4) ifadə forması. O göstərdi ki, dilin “fikir iqlimi”ndən, etnoqrafik təfəkkür kanonlarından, sosial mühitdən asılılığı məhz məzmun substansiyasından irəli gəlir. Bu mətnin elə bir hissəsi, yaxud planıdır ki, həyatın canlı prosesləri ilə bilavasitə əlaqədardır (4, s. 424- 425).

Məsələyə həmin baxımdan yanaşsaq “şəhər dili” ilə “kənd dili” arasında kəskin fərqlərin olduğunu deyə bilərik. Ancaq məsələ burasındadır ki, həmin fərqlər həm məzmun, həm də ifadə substansiyasına aiddir. Heç də təsadüfi deyil ki, keçən əsrin 60-cı, 70-ci illərində ümumən SSRİ xalqları ədəbiyyatlarında, o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatında “şəhər nəsr”i və “kənd nəsr”i anlayışları qarşılaşdırılırdı. “Kənd nəsr”i adlandırılan yaradıcılıq aktı “nəinki ancaq ədəbi hərəkətdə çox mühüm yer tutur, ümumiyyətlə bütün ictimai varlığımızın, sosial- siyasi həyatımızın bir sıra məsələləri ilə əlaqədə olub ictimai hərəkətdə və fəaliyyətə xeyli dərəcədə təsir göstərə bilirdi... Bunun səbəbi nə idi? Hər şeydən əvvəl “ilk mənbə”dən, “kök”dən, “böyük əcdad”dan ayrı düşmək, uzaqlaşmaq, milli- mədəni dəyərləri qoruyub saxlaya və gələcək nəsillərə ötürə bilmək təhlükəsi idi” (7, s. 526- 527). Bu mülahizələrin yer aldığı “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində o da əlavə olunur ki, “müasir kənddən yazan V.Şukşin, V.Rasputin, V.Astafyev, bizdə isə İ.Hüseynov (Muşanna), S.Əhmədli, Ə.Əylisli ədəbi prosesin ön xəttinə çıxmışdılar” (7, s. 527).

Sabir Əhmədli “Dünyanın arşını” (1969) romanında, təsadüfi deyil ki, xatırladır: “Bütün böyük şəhərlər kiçik- kiçik kəndlərdən törəmişlər” (7, s. 527). Ümumiyyətlə doğru olan bu mülahizə ancaq o demək deyil ki, şəhərlər kəndlərin mexaniki yığılmıdır, öz- özlüyündə aydındır ki, şəhər kəndlə müqayisədə ən müxtəlif baxımlardan keyfiyyətcə tamamilə fərqli hadisədir.

Mədəni-psixoloji nəzər nöqtəsindən kəndin şəhərə qarşı qoyulmasında birincinin təbiətlə iç-içə olması, ikincinin isə sənayeləşmə nəticəsində təbiətdən ayrılması əsas amillərdən biri olub müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında geniş əksini tapmışdır. Məsələn, kənddən şəhərə gəlmiş gənc bir azərbaycanlı şair 70-ci illərdə “Anama məktub” şeirində yazırdı:

Kəndimizi bük kağıza, göndər mənə,

Kəndimizin havasını istəyirəm.

Yaxud həmin illərdə istedadlı şair İsa İsmayılzadənin aşağıdakı misraları məşhur idi:

Panel- panel evlərilə

Şəhər çökür gözlərimə.

Kəndi ideallaşdırmaq, kənd idilliyası dünya ədəbiyyatında özünə əhəmiyyətli yer tutmuş mövzulardandır. Bununla belə zaman-zaman geniş miqyas alan urbanizasiya (şəhərləşmə) prosesi kənd układının dağılmasına gətirib çıxarır ki, bu da müəyyən ictimai həyəcan, gərginlik və etirazlar doğurmaya bilməz. Şair Musa Ələkbərli şeirlərindən birində tədricən kəndə aid səciyyəvi xüsusiyyətlərdən məhrum olan yaşayış məntəqəsi barədə “istəyirəm daşa basam bu kəndi” deməklə həmin ictimai emosionu dilə gətirmişdir.

Müasir dövrdə dünyanın, demək olar ki, bütün şəhərlərində kənd obrazını, həyat tərzini, etnoqrafik əlamətlərini nümayiş etdirən dükən- bazar, qida məhsulları müəssisələrinə və onların reklamlarına təsadüf edilir ki, nəticədə dilə xeyli sayda yeni ifadələr, deyimlər daxil olur; məsələn, Bakı şəhərinin küçələrində bu cür reklam – ifadələrlə tez- tez rastlaşmaq mümkündür: “Nənəmin təndiri”. “Tarlada stola”, “Çoban pendiri”, “Kənd yumurtası”, “Bostan məhsulları”, “Kənd nemətləri”, “Bulaq suyu”, “Yaban” və s.

Qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın bir sıra məşhur şəhərləri nağıllarda, dastanlarda, lətifələrdə, atalar sözləri və məsəllərdə obrazlaşmışdır ki, bu obrazlar, adətən, böyük mədəniyyəti, sosial- siyasi, dini möhtəşəmliyi, milli qüdrəti nümayiş etdirmişdir. Məsələn, Qərbi Avropa xalqlarının, xüsusilə ingilislərin atalar sözlərində “Roma”nın obrazı xüsusi yer tutur: *Do at (və ya: in) Rome do as the Romans do*, *Romadasansa işini romalılar kimi gör*; *It is folly to live in Rome, and strive with*

the Pope 'Romada yaşayıb Papaya qarşı çıxmaq axmaqlıqdır'; Rome was not built in a day 'Roma bir günə tikilməyib'; All roads lead to Rome 'Bütün yollar Romaya aparır' (nümunələr bu mənbədən alınır: 6).

Nəticə. Beləliklə, "kənd" və "şəhər" konseptlərinin bu və ya digər etnosun, cəmiyyətin təfəkküründə tutduğu kifayət qədər əsaslı mövqeyin nəticəsidir ki, həmin konseptlər dildə çoxsaylı, zəngin leksik- metaforik imkanlar nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mahmudova G. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi. – "Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil, 2023, səh. 217-221.
2. Əhmədova S. Linqvokulturoloji paradigma çərçivəsində konseptosfer. – "Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2023, səh. 177-181.
3. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М. 1997, 824 стр.
4. Ульдалль Х.И. Основы глоссематики. – Новое в лингвистике, Москва, изд. Иностранной Литературы, выпуск I, 1960, стр. 390- 436.
5. Süleymanov O. Gil kitab, Bakı, "Nurlan", 2005, 222 səh.
6. Abbasov A. English proverbs and sayings, Baku, 2003, 435 p.
7. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, II c., Bakı Universiteti nəş., 2007, 564 səh.

Ключевое слово: деревня, город, языковая культура, концепция

Key word: village, city, linguistic culture, concept

Резюме

Определенная часть слов, обозначающих общее реальное пространство (ОСР) в любом языке, сосредоточена вокруг понятий «село» и «город». В современном азербайджанском языке слово «село» персидского происхождения, получившее широкое распространение, когда-то было заменено словом «кей» турецкого происхождения, а слово «город» использовалось в арабском языке, причем последние интенсивно употребляются до сих пор. в ряде тюркских языков сегодня. Известно, что переход к городскому образу жизни и культуре в целом (следует отметить, что слово «культура» в переводе с арабского означает «принадлежность к городскому образу жизни») связан с возникновением классового общества, а затем и государства.

Summary

A certain part of the words denoting general real space (GSR) in any language is centered around the concepts of "village" and "city". In the modern Azerbaijani language, the word "village" of Persian origin, which is widespread, was once replaced by the word "köy" of Turkish origin, and the word "city" was used in Arabic, and the latter are still intensively used in a number of Turkic languages today. It is known that the transition to the urban lifestyle and culture in general (it should be noted that the word "culture" in Arabic means "belonging to the urban lifestyle") is connected with the emergence of a class society, followed by the state.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova